

2. fejezet

A Birodalom népei

Amikor I. Ferencnek egy osztrák hazafiról meséltek, ő izgatottan közbeszólt: „De vajon az én hazafim-e?” Az uralkodó feleslegesen akadékoskodott. Ausztria inkább birodalmi szerveződés volt, semmint ország. Osztráknak lenni annyit jelentett, mint mentesnek lenni a nemzeti érzülettől – nem pedig ehhez vagy ahhoz a nemzethez tartozni. A fehér-hegyi csatától Mária Terézia koráig Ausztria a tartományi arisztokrácia tagjaiban, a nagybirtokos arisztokratákban öltött testet. Ők, ha németek voltak is, osztráknak tartották magukat csakúgy, mint a porosz nemesség, amely kizárólag porosznak tekintette magát. Csehországban, ahol a legnagyobb földbirtokok voltak, a főurak különösen keveset adtak a nemzeti érzésekre, és ez nem is csoda, hiszen ezeket a nagy hatalmú urakat a Habsburgok kreálták a harmincéves háború idején. Még a magyar nagybirtokos arisztokratáknak, az Esterházyaknak, a Károlyiaknak, az Andrássyaknak sem voltak erős, hagyományos magyar gyökereik. Őket is a Habsburgok adományai tették nagygyá, a török kiűzését és a Rákóczi-szabadságharc leverését követően. Honi nemesség csak Galíciában és Itáliában létezett. A lengyel mágnások viszont nem a Habsburgoknak köszönhették hatalmukat, és soha nem is felejtették el, hogy ők lengyelek, bár a parasztjaiktól már megtagadták ezt a nevet. Az itáliai nemesek kozmopoliták voltak, de itáliai kozmopoliták. Galícia és Itália kivételével az Osztrák Birodalom olyan volt, mint sok apró Írország együttese, leszámítva, hogy az osztrák nemességnek az ír földesuraktól eltérően – akiknek végül is Anglia volt a hazájuk – a császári udvaron kívül nem volt más otthona.

Az osztrák nemesség zárt körben élte az életét. A főurak csak a saját rétegük tagjait ismerték, egymás között házasodtak, és az udvar mindenkor aktuális nyelvét beszélték: először a franciát vagy az olaszt, később a németet. Széchenyi István, „a legnagyobb magyar” például németül vezette naplóját. A 20. század utolsó nagy magyar arisztokratája, Károlyi Mihály is jobban tudott franciául és németül, mint magyarul. Ebből az osztályból kerültek ki a hadsereg magas rangú tisztjei, a diplomaták és a kis számú kiváló miniszter. Ők törvénykeztek feudális bíróságaikon, Mária Terézia és II. József központosító törekvései előtt pedig a Birodalmat is ők igazgatták. A Monarchia lehetővé tette, hogy az arisztokraták kizsákmányolják parasztjaikat, cserébe az arisztokraták fenntartották a Monarchiát. A reformok azonban az ő helyzetüket ásták alá. A centralizáció a függetlenségüket fenyegette, az agrárreformok gazdasági előjogait veszélyeztették, a birodalmi arisztokrácia felduzzasztása pedig megszüntette monopóliumhelyzetüket a helyi közigazgatásban. Következésképpen az arisztokrácia arra kényszerült, hogy a 19. században ősi kiváltságait védelmezze a Monarchiával szemben, jóllehet ezeket a kiváltságokat a Monarchia biztosította számára. Az ír példához hasonlóan ezek a szellemiségükben és gyakran származásukban is idegen földesurak liberális, mi több, nemzeti álarcot öltöttek. Még ekkor sem feledték azonban, hogy a Monarchia és saját létük egy töről fakad. Ellenállósdi játszottak, de szükség esetén mindig visszaszaladtak az udvar karjaiba, újra és újra cserbenhagyva liberális és nemzeti szövetségeseiket. A legnagyobb földesurak, ha időnként megcsinálták is a maguk *Fronde*-ját, mindvégig szilárd alapot biztosítottak a Habsburg Monarchia számára.

Amióta Mária Terézia központi kancelláriát állított fel Bécsben, egy másik osztály is elmondhatta magáról, hogy igazából „osztrák”: a bürokraták, akik a birodalmi gépezetet mozgatták. Közös gyökereik nekik sem voltak, sem nemzeti, sem társadalmi értelemben. Némelyikük arisztokrata volt, magyarok vagy éppen csehek, mint Kolovrat, legtöbbjük azonban városi német. Bár különböző címeket viseltek, osztrák szóhasználattal élve a „második rendbe” tartoztak.

A bürokraták nem nézték jó szemmel sem a lokálpatriotizmust, sem a főúri kiváltságokat. Uniformizált birodalmat akartak, felvilágosult intézkedésekkel. Példaképükhöz, II. Józsefhez hasonlóan nem voltak nacionalista fanatikuskok, de a Birodalmat német államon kívül másnak nemigen tudták elképzelni. A birodalmi közigazgatás nyelve szükségszerűen német volt, következésképp a központosított német közigazgatás nyelve is a német lett. A birodalmi hivatalnokoknak kulturális és centralizáló küldetésük is volt: a felvilágosodás eszméit terjesztették. Mellesleg ez is a német nyelv térhódítását hozta magával. Más kultúrnyelv nem létezett: sem irodalmi, sem filozófiai, de még agronómiai munka sem látott napvilágot más nyelven, csak németül.⁴ Tanult embereket csak német egyetemeken lehetett találni, kultúrárt csak a németországi forrásból lehetett meríteni. A szűk látókörűnek éppen nem nevezhető Macaulay is pontosan így akarta felemelni India kulturális színvonalát: az indiaiak olvassanak csak Shakespeare-t, és tanulmányozzák a Dicsőséges Forradalom tanait.

Az államgépezet germanizálódásának a kultúrán kívül más oka is volt. A hivatalnokok munkakörükből eredően – sőt gyakran származásuk szerint is – városlakók voltak. A Monarchia városai mind német vonásokat viseltek magukon, a megélhetést azonban túlnyomórészt a mezőgazdaság biztosította. Annak a néhány történelmi városnak, amely korábban a nem német vidékeken keletkezett, a fejlődése megakadt: Prága a Habsburgokat, Buda a törököket nyögte. Egyszerű árucserközpontok maradtak csak, amelyeket vagy a Habsburgok tartottak életben, vagy vállalkozó szellemű kereskedők építettek ki fokozatosan. Prága, Pest-Buda, Zágráb, Brno és Pozsony nyelvében és kultúrájában legalább annyira német volt, mint Linz vagy Innsbruck. Még német nevük is volt: Prag, Ofen, Agram, Brünn, Pressburg. Prágának 1815-ben 50 ezer német mellett csak 15 ezer cseh lakosa volt. A tekintélyes emberek még 1848-ban is németül be-

4 Már jóval korábbi századokból is ismerünk magyar nyelven írt alkotásokat; elég csak Balassira, Zrínyire, majd Bessenyeire, Csokonaira vagy az 1655-ben megjelent Apáczai Csere János-féle *Magyar Encyclopaediára*, az agronómiai munkák közül pedig Nagyváthy János írásaira gondolni – *a szerk.*

széltek az utcán, olyannyira, hogy ha valaki csehül kért útbaigazítást, könnyen kaphatott goromba választ. Pest-Budán 1848-ban is csak valamivel több mint a lakosság egyharmada volt magyar anyanyelvű. Az 1820-as években két német napilap is megjelent, magyar azonban egy sem, a budai városi tanács pedig az 1880-as évekig németül intézte az üzleti ügyeit. Pedig Prága és Pest-Buda két újjászülető nemzet fővárosa volt! A kisebb városok még ezeknél is tovább maradtak németek – némelyik, mint például Brno, egészen a 20. századig. Kivételt ebből a szempontból is csak Észak-Itália és Galícia jelentett: ezek túl későn lettek Habsburg-tartományok ahhoz, hogy kövessék a birodalomszerte bevált mintát. Krakóban és Lvovban a lengyelek voltak többségben, a kereskedők is inkább zsidók voltak, mint németek. Itália a városi életmód és a kereskedelem szempontjából egyaránt az újkori Európa bölcsőjének számított, az itáliai városok nem igényelték fejlődésükhöz a német közreműködést.

A városok német jellegéhez a származásnak kevés vagy semmi köze sem volt. A városiak némelyikét a Habsburgok telepítették be Németországból, de sokan érkeztek vidékről is. A német ebben az esetben egy csoport elnevezése volt, és tulajdonképpen iparost értettek alatta: boltost, kereskedőt, kézművest vagy uzsorást. Később már mindenkit így neveztek, aki valamilyen városi foglalkozást űzött: az írókat, a tanárokat, a hivatalnokokat és az ügyvédeket egyaránt. Ha egy cseh, román vagy szerb paraszt vállalkozó szellemű fia felment a városba, megtanult egy „német” szakmát, és németül beszélt a boltosokkal. A gyermekei már megvetették paraszti kiejtéséért, unokái pedig, valamilyen állami hivatalt betöltve, már el is feledték, hogy valaha nem német városiak voltak. A városok tehát egyszerre voltak a német kultúra és a birodalmi hűség szigetei. Ezek az iparosok mit sem törődtek a tartományi kiváltságokkal, amelyek úgyszólván csak a birtokos nemességet illették meg. A központosító Monarchia és a tartományok konfliktusa ugyanúgy fennállt a városi középosztály és a helyi arisztokrácia között is, és megint csak a német dominancia és a nemzeti sokféleség ellentétének köntösében jelent meg. Természetesen a német középosztálynak is megvolt a maga konfliktusa

a Monarchiával. Habár támogatták a Birodalmat, ők a 19. századi értelemben vett „liberális” alapokon álló monarchiát akartak. Zokon vették az arisztokráciának az udvarnál gyakorolt befolyását, és a politikában, valamint a közigazgatásban is hallatni akarták a hangjukat. Nem nézték jó szemmel a Habsburgok költekezését és pénzügyeik kuszaságát. Ezek a kritikák mégsem kérdőjelezték meg a Birodalom létét. A vita csak arról folyt, milyen ütemben menjen végbe a központosítás és a reform. A német bürokraták és tőkésék birodalmiak voltak, és azok is maradtak.

Ez a réteg azonban csak szóránya volt a németeknek, és tagjainak a 19. század folyamán meglazult a kapcsolatuk nemzettársaikkal. A Habsburgok utolsó évszázadát a nemzetiségi problémák uralták, amelyek közül időrendben az első a németek nacionalizmusa volt. Ennek kezdetben még nem a dinasztia létének megkérdőjelezése volt a célja, hanem a Birodalom jellegének megváltoztatása, talán egyszerűen csak javító szándékkal. Hiszen ha az öreg Birodalomnak volt egyáltalán valamilyen nemzeti karaktere, akkor az német volt. A német-római császárt mindenütt német császárnak nevezték, ha ez az elnevezés nem is volt pontos. A Birodalmat a 15. század óta Német-római Császárságnak hívták. 1806–1815 között Németország egyáltalán nem létezett. 1815 után a Habsburgok német alattvalói viszont újra a Német Szövetség (*Deutscher Bund*) tagjai voltak. Mi több, a Birodalom egészének kultúrája német volt, kivéve az udvar kozmopolita kultúráját; az egyetemek is mind németek voltak. Ezért volt könnyű később azt állítani, hogy Ausztria államnyelve a német. Még a népképviselői kormányzás, ez a klasszikusan liberális követelés is a német jelleget szilárdította volna meg. A lakosság egyharmadát kitevő németek a közvetlen adók kétharmadát fizették. Egy német lakos kétszer annyit adózott, mint egy cseh vagy egy olasz, majdnem ötszörösét, mint egy lengyel, és hétszer annyit, mint egy horvát vagy egy szerb. Tehát a liberálisok hirdette cenzusos választójog túlnyomórészt német jellegű parlamentet eredményezett volna. A németek csak akkor kerültek választút elé, amikor a nacionalizmus már egységes nemzetállamra is igényt tartott. Néhányan odáig

mentek, hogy a Habsburgok hatalmának megdöntését követelték, a német nemzetállam érdekében. Mások azt a szintén szélsőséges álláspontot képviselték, hogy az összes Habsburg-tartomány, Magyarországot is beleértve, olvadjon be az egységes Németországba. A legtöbben viszont úgy vélték, hogy Németország a Német Szövetség határain belül jön majd létre: ebbe beletartoztak a csehek és a szlovének, Magyarország azonban nem. Ezek a remények csak 1866-ig éltek: Ausztria németjeit ekkor kizárták az egységes Németországból, és feléledt a lojalitások körüli konfliktus. Így viszont a németeknek nem volt könnyű szembefordulniuk a Habsburgokkal. A többi nemzetiség is megfogalmazta követeléseit, de az előzőektől eltérően inkább a németekkel, mintsem az uralkodóval szemben. A Habsburg Birodalom felbomlása a német nemzetiség számára beteljesíthette volna régi vágyát: részévé válhatott volna Németországnak. Igaz, teremthetett volna a meglévőnél sokkal rosszabb helyzetet is: a németek kockáztatták kiváltságos helyzetüket olyan területeken, amelyek hagyományosan az ő tulajdonukat képezték. Így mindvégig kétségek közt hányódtak hovatartozásukat illetően: természetesen nem lehettek a nagybirtokosokhoz és nagytőkésekhez hasonlóan minden fenntartás nélkül „osztrákok”, ugyanakkor viszont bíztak abban, hogy a Birodalmat így is át lehet alakítani igényeik szerint.

A Habsburg Monarchiának tehát a 19. század elején két támasza volt: az arisztokrácia és a német felső középosztály. A bizonyos nemzeti és liberális felhangokat is tartalmazó német nemzeti érzület a Birodalmat bírálta ugyan, de nem veszélyeztette. Ezt az egyensúlyt akarta megbontani a szemléletváltást, sőt néha a Monarchia megdöntését követelő két másik erő: a magyar és a horvát köznemesség hagyományos nemzeti érzései, valamint az agrárnépszerűség újító szándékú nacionalizmusa. Figyelemre méltó jelenség Európában, hogy Magyarország sajátos politikatörténete a Monarchiában egyedülállóan érdekes társadalmi helyzetet eredményezett: a kisbirtokos nemesség fennmaradását. Csehországban és a német területeken a nagybirtokos és a paraszt között senki sem állt, Magyarországon viszont a 10 milliós népességből félmillióan nemesek voltak.

Ők alkották a „magyar nemzetet”. A magyar, a némethez hasonlóan, osztálybesorolást jelentett: földbirtokost, aki nem fizet adót a földje után, részt vesz a megyegyűléseken és az országgyűlési képviselőválasztásokon. Egy ilyen uraság földje lehetett hatalmas, mint a mágnásoké, de törpebirtok is, még némelyik parasztnál is kisebb. A nemeseknek csupán kb. egyharmada rendelkezett akkora birtokkal, ami biztos megélhetést jelentett. Ezekből a családokból kerültek ki az „ezeréves Magyarország” eszméjének bajnokai. Az elnevezés nem számolt azzal a százötven évvel, amelynek folyamán az ország kétharmada török uralom alatt volt; továbbá nagy múltúnak mutatta és a földesúri kiváltságokkal azonosította Magyarországot. A 19. században a hagyományos értelemben vett hazafiság a modern nacionalizmus álarcát vette magára, az ősi jogok konzervatív védelme pedig a liberális alapelvek követésévé változott. A valóság azonban ugyanaz maradt: a nemesség saját kiváltságos helyzetét védelmezte. Ez a köznemesi réteg sosem tett mást, mint belenyugodott a Habsburg-uralomba. Előjogaik egytől egyig akadályt jelentettek az udvar beavatkozásával szemben a közigazgatásban és a törvénykezésben éppúgy, mint az adózásban. A földbirtokos arisztokrácia korábban rendszeresen cserbenhagyta a köznemességet. A főnemesek előbb nagy vagyonokra tettek szert azzal, hogy a Habsburg uralkodó és a magyar országgyűlés között közvetítettek, de legtöbbször inkább úgy, hogy a Habsburgok szolgálatába álltak. Magyarország 19. századi történelmének legfontosabb eseménye az az egyezség volt, amelyet a földbirtokos arisztokrácia kötött a köznemesekkel. Ez szükségszerű előzménye volt a Magyarország és a Habsburgok közötti kompromisszumnak, amely Magyarország elavult társadalmi berendezkedését a 20. századig fenntartotta.

Köznemesek a magyar koronához tartozó horvát királyságban is éltek. Ez a nemesség sem rendelkezett nemzeti karakterrel: az ő nacionalizmusuk is a privilégiumok védelmét szolgálta. A horvát és a magyar nemesek nem tekintették egymást ellenségnek, sőt a horvát kiváltságok azért maradhattak fenn, mert az ország a magyar koronához tartozott. Elszigetelődve a horvát nemesek a csehek

sorsára jutottak volna. 1790-ben, a II. Józseffel szembeni ellenállás tetőpontján, a horvát országgyűlés saját adókivetési jogát a nagyobb ellenállást kifejtteni képes magyar országgyűlésre ruházta, és ugyanakkor a horvát közigazgatást a Budán székelő Helytartótanácsnak vetették alá a horvát bán helyett, aki a birodalmi érdekeket szolgálta. A szorosabb kötelék fenntartása Magyarországgal még a 19. században is a legjárhatóbb útnak tűnt a horvát nemesség számára. 1827-ben a horvát parlament úgy határozott, hogy a horvát iskolákban tanítani kell a magyar nyelvet. 1830-ban már minden horvát hivatalnoknak tudnia kellett magyarul. A nemzeti és osztályérdekeik közötti ellentmondást csak akkor ismerték fel, amikor már tőlük is a magyar nyelv ismeretét követelték a latin helyett. Így történt, hogy a magyar nacionalizmus a horvát nemeseket a Habsburgok karjaiba lökte. A horvát és a magyar nemesek két további ponton is különböztek. A horvátországi nagybirtokosok magyar arisztokraták voltak, akiket hidegen hagyott a horvát kiváltságok tiszteletben tartása. Ezért a horvát nemesség nem engedhette volna meg magának az összetűzést a Habsburgokkal. A második különbség egy ilyen konfliktus esélyeit tovább csökkentette. A magyar dzsentrri zárkózottan élt a magyárvármegyéiben, az uralkodó szolgálatába csak kevesen léptek, mivel a Habsburg királyra mint idegenre tekintettek, gyakran ellenségüknek tartották. Horvátországot sohasem rohanták le a törökök, és határvidék lévén, aktívan részt vett a törökellenes harcokban. A horvát dzsentrri hagyományosan hozzászókkott a katonáskodáshoz, generációk óta ők adták a Habsburg-hadsereg csapattisztjeinek jó részét. Hűségesek voltak a dinasztiahoz, a magyarok viszont a saját érdeküket keresték, amikor alkudozni kezdtek a Habsburgokkal. A horvát nemesség nem is volt annyira leleményes – elvégre a csapattisztekből jellemzően mindenütt korlátolt és megfontolatlan politikusok lesznek. A végén aztán szép sorjában mindenki rászedte őket: a magyar dzsentrri, az uralkodójuk és utoljára a horvát nép is.

A 19. század forradalmi eseményei nemcsak Horvátországban, hanem a Birodalom többi részén is a nép, „a tömegek” bekapcsolódását jelentették a politikába. A demokratikus követelések nem hoztak újat

a Monarchia számára. Ami új volt, az a követelések nemzeti formába öntése. A hagyományos, vagy ahogy nevezték őket, a történelmi nemzetek egy-egy osztályból álltak: a magyar a dzsentriből, a német az iparosokból. Egyikük sem olvasztotta be azokat, akiktől a magyaroknál a bérleti díj, a németeknél a profit származott. Osztrák olvasztótégely nem létezett, így a politikai nemzet bármiféle kiszélesítése csak még nagyobb nemzeti sokszínűséget eredményezett. A paraszti tömegek öntudatra ébredtek: ez lett a nemzet és a társadalom történetének legfontosabb eseménye. Ez az általánosítás leegyszerűsíti és eltorzítja a valóságos folyamatot. Az első felvonásban ugyanis, amely 1848-ban érte el tetőpontját, a paraszti tömegek nem sok vizet zavartak, legfeljebb a szellemi életbe hoztak új színt. A történelem színpadán 1848-ban ismét megjelenő nemzeteket irodalmárok találták ki, és csak a képzeletben léteztek. Több volt bennük az író, mint az olvasó. E szerzők Mária Terézia és II. József agrárrendszerének köszönhették létüket, jómódú parasztok fiai voltak, a francia jakobinusok osztrák megfelelői. Franciaországban a jakobinusoké volt a nemzeti egység megteremtésének érdeme, Közép-Európában viszont éppen az értelmiség züllesztette szét a Birodalom egységét. Nem voltak sem nagybirtokosok, sem iparosok, így osztrákokká sem lehettek. Középosztály (köznemesség) csak Magyarországon létezett, a magyarországi értelmiség viszont, még ha szlovák vagy román származék volt is, csak úgy lehetett magyar, ha hasonlóvá lett a dzsentrihez. Másutt az értelmiségnek meg kellett teremtenie saját nemzetiségét, paraszti ősei szunnyadó eredete alapján.

A nemzeti mozgalmak élén kezdetben írók, leginkább költők vagy történészek álltak, akik a politikát inkább az irodalomból, semmint az életből tanulták. A nemzeti vezetők úgy beszéltek, mintha egy öntudatos, szervezett nép állna mögöttük, bár tudták, hogy ez a nép inkább csak a könyvekben létezik. „Ha most leszakadna a mennyezet, az a nemzeti megújulás végét jelentené” – mondta egy cseh hazafi Prágában, íróársai körében. A képzelet zárt világában élve ezek a népvezérek századokkal korábban eldölt csatákat vívtak újra gondolatban. Nem tudták, mikor kössenek egyezséget és

mikor fejtsenek ki ellenállást, azt pedig végképp nem tudták, hogy hogyan. Nem értették meg, hogy a politika az erők harca, nem pedig az érveké. Támogatóik helyett a jogaikat hívták csatába. A jakobinusok az emberi jogokkal lelkesítették a forradalmi seregeket – a Habsburg Monarchia nemzeti vezetői viszont úgy vélték, hogy a jogok önmagukban is elegendők, és szentül hitték, hogy a jogok „halmozása” legyőzhetetlenné teszi őket. Legalább olyan nagy figyelmet fordítottak jogaik törvényességére, mint amilyen kitartóan VI. Károly császár próbálta rávenni Európát a *Pragmatica Sanctio* elfogadására. Mindegyik nemzet igényt tartott egyre azokból az ősi királyságokból, amelyek romjain a Habsburg Monarchia felépült, akik pedig nem találtak maguknak országot, legalább egy tartományt szerettek volna. A német nacionalisták a Német-római Császárság örökségét követelték, a magyarok Szent István országát mint magyar nemzetállamot, a csehek ugyanígy Szent Vencelre hivatkoztak, a horvátok pedig a hármaskirályságra, amelyen egykor Horvátország királya uralkodott. Történelmi és nemzeti követelések összefonódtak: ez volt a 19. századi Ausztria politikai bűvészműtávjának. A többség minden tartományban ragaszkodott ahhoz, hogy a történelmi egység legyen a nemzeti egység alapja. A kisebbség viszont újrarajzolta volna a tartományokat a lakosság nemzeti hovatartozása alapján. Így fordulhatott elő, hogy a többségi németek Stájerországban ugyanarra a tartományi egységre hivatkoztak a szlovénekkel szemben, mint a cseh többség Csehországban a németekkel szemben.

A nemzeti vezetők az értelem fegyvereivel harcoltak, eszmei célokért. Nemzeti akadémiákat alapítottak, és nemzeti egyetemeket követeltek. Míg a németek az állami hivatalokban meglévő monopolhelyzetüket védték, addig a többiek ezt akarták megtörni. A nemzeti-ségi küzdelem az állami hivatalok megszerzéséért folytatott harc volt. A tömegek csak mint statiszták jelentek meg, szereplésükre senki sem számított, ám ők a 19. század második felében már nem fogadták el ezt a mellékes szerepet. 1848 után a városok egyre nagyobbak lettek. A robot eltörlése a forradalmak során a röghöz kötöttség utolsó jogi bástyáját is megszüntette. Még nagyobb változás, hogy a feudális élet-

módot, amely még a robotnál is nagyobb kötöttséget jelentett, teljesen felszámolta a Franciaországból érkező forradalmi tanok feltartóztathatatlan terjedése. A falusi élet nem élheti túl a racionalizmust. A parasztok előzönlötték a városokat, elsüllyesztve a német „szigeteket”; a városok végül is magukba szívták a vidék népességét. Sőt a városoknak ez a növekedése egyszerre volt oka és következménye az iparosodásnak, és az osztályellentétek itt megint csak nemzeti jelleget öltöttek. A régi tőkésék és a kézművesek németek voltak, az új, feltörekvő kapitalisták és a szakképzetlen munkaerő cseh vagy szlovén. Ily módon a nemzeti mozgalmak második szakasza még mindig a városokhoz kötődött, de már tágabb értelemben. Az értelmiség nem tudta többé irányítani a nemzeti érzéseket: a nemzetiségek vagyont és hatalmat kezdtek követelni, nem pedig elvont alapelveket.

Végül a 20. században következett a harmadik felvonás, amely a romokban heverő Habsburg Monarchiában már nem érhetett el a végéhez. A nacionalizmus olyan eszmei fogalom, amely műveltség nélkül értelmezhetetlen. Az analfabéta ember népnyelvet beszél, amely csak nyomtatásban válik államnyelvvé. A nemzeti mozgalmakat a parasztok indították el, de azok a tanulatlan emberek, akik mindössze annyit tudtak magukról, hogy „idevalósiak”, sokáig nem lehettek részesei a folyamat kibontakozásának. A városok növekedésével a nacionalizmus visszatért önnön gyökereihez. A városok és az iparosodás megteremtette műveltség a falvakban is elterjedt, létrehozva ezzel a parasztok sajátos nacionalizmusát. Az osztályellentétek és a különféle nemzeti törekvések itt is jelentkeztek. A nagybirtokot gyűlölték, a városi élettel együtt. Még a városok nacionalizmusát is megvetették, erősebb szellemi töltése miatt. A műveltebb embereket egyszerűen félrelökték. A Habsburg Monarchia utolsó nemzeti vezetői papok voltak, a nemzeti mozgalmakat életre hívó francia forradalom eszméinek esküdt ellenségei. A nacionalista értelmiség megpróbált a nép felé fordulni, ők viszont válaszul megtagadták a szellemi értékeket.

A nemzeti fejlődés e széles körvonalai a Birodalmon belül nagy különbségeket takarnak térben és időben egyaránt. A Habsburg Mo-

narchia Svájtól egészen Törökországig nyúlt, évszázadokat hidalva át ily módon. A legnagyobb szakadék minden bizonnyal az elnyomott és az elnyomott népek között húzódott, magyarok, németek, lengyelek és olaszok az egyik oldalon, a szláv népek (a lengyelek kivételével) és a románok a másikon. Bár az elnyomottak felől érkező veszély az elnyomókat közösen fenyegette, ők egymással is marakodtak: az olaszok a német uralom alóli felszabadulásukért küzdöttek, a magyarosítás pedig a magyarországi németeket sem kerülte el. Az elnyomott népek sem öltöttek egységes jelleget az elnyomás hatására. A csehek virágzó szellemi életükkel és bontakozó tőkés iparukkal a középosztály nemzetévé lettek; a horvátok köznemességük és múltjuk történelmi folytonossága miatt megőriztek egyfajta arisztokratikus jelleget. Mindkét nép elütött az úgynevezett „parasztnemzetektől”. A cseheknél és a magyaroknál, tehát ott, ahol a protestáns hagyományok tovább éltek, nagyobb volt a szellemi szabadság, mint a horvátok vagy a szlovének, vagyis a katolikus népek esetében, akik szemében a Habsburgok vallási szempontból valamelyest még mindig sérthetetlennek számítottak. Ugyanakkor a protestáns és a katolikus nemzetek még mindig otthonosabban érezhették magukat a Habsburg Monarchiában, mint az ortodox vallású népek, például a szerbek és a románok, akik számára a Birodalom a legjobb esetben is csak egy idegen képződmény volt.

A dinasztia háttérbe szorította a nemzetek ambícióit és civakodását, a népek pedig hatalmukba keríteni, nem pedig megdönteni szándékozták a dinasztíát. Csak az olaszok és a szerbek akartak végleg megszabadulni a Habsburg Birodalomtól a 19., illetve a 20. század kezdetén. A Monarchiát az első alkalom alapjaiban rengette meg, a második pedig darabjaira szaggatta. A többi elnyomott nép kezelhetőnek bizonyult a Habsburgok számára. A 19. század első felében a dinasztíát két nagy történelmi nemzet is fenyegette: a német és a magyar. Az udvar, hogy megvédje magát, felújította II. József politikáját, és az elnyomott népeket hívta segítségül. 1848-nak, a Habsburgok sorsfordulójának is ez a politika volt az alapja. A dinasztia nem térhetett le a saját maga által kijelölt történelmi útról:

nem hagyhatott fel az ellenreformáció szemléletmódjával, de a parasztokkal sem léphetett szövetségre földesuraik ellen, hiszen az uralkodócsalád hatalma, valamint a magyarok és a németek kiváltságai egytől egyig valamiképpen a demokrácia visszautasítását jelentették. A Habsburgok nem mertek a demokrácia eszközéhez nyúlni, hátha az végül ellenük fordul. Az elnyomott népekkel szemben a régi ellenfelek végül is elsimították nézetkülönbségeiket: ez lett az 1867-es kiegyezés alapja. A dinasztiának nem sikerült kikerülnie ezt a kompromisszumot, s végül a magyarokkal és a németekkel együtt dőlt romba.